

Володимир Пащенко,
Роман Сітарчук
(Полтава)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У 20–30-ті рр. ХХ ст. (на прикладі громад баптистів та євангельських християн Полтавщини)

З'ясування стосунків між радянською державою та релігійними конфесіями розпочалося відразу після жовтневого перевороту. У січні 1918 р. в Росії, а в 1919 р. — в Україні були опубліковані декрети «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Але ці документи не внесли у стосунки влади і релігійних організацій спокою та взаєморозуміння, а навпаки, визначивши послідовність більшовиків у своєму негативному ставленні до релігії, ще більше загострили ситуацію.

Починаючи з 1918 р., радянське керівництво фактично розпочало «війну з релігією». Чи можна було її уникнути? Якщо реально оцінювати тогочасні події, то, мабуть, ні. Обидві сторони намагались заявити своє беззастережне право на істину, бути духовним вождем народу. Гадаємо, що перший крок до діалогу мала зробити держава, оскільки саме вона започаткувала ідеологію, супротивну багатомільйонним масам віруючих. Це дозволило б їй не тільки виправити власні помилки, але й кинути зерно миру в розтривожене суспільство. Впевнені у перемозі соціалістичного суспільства, в якому немає місця релігії, більшовики не зробили кроку назустріч віруючим. Складалася парадоксальна ситуація: релігійні організації були більше зацікавлені у виконанні властями декрету про відокремлення церкви від держави.

Тривала братовбивча громадянська війна, здавалося б, мала спонукати партію та державу відійти від революційного максималізму в питаннях, що стосувалися релігії. Адже наприкінці 1920 р. протестантські, пра-

вославні та інші церкви у своїй масі все більше дотримувалися курсу аполітичності та нейтралітету у справах земних.

Планомірний наступ на релігію і церкву вже був започаткований VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р. У п. 13 його резолюції наголошувалося: «Щодо релігії, РКП(б) не задовольняється декретованим уже відокремленням церкви від держави і школи від церкви... Партія прагне повного зруйнування зв'язків між експлуататорськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-освітню та антирелігійну пропаганду...»¹.

Проте реалізувати програмні установки партії на боротьбу з релігією в умовах громадянської війни не вдалося. Ймовірно, така позиція партійного керівництва була викликана тактичними міркуваннями, спробами не загострювати стосунки між молодію радянською владою та віруючими. Тому визначений VIII з'їздом партії тотальний наступ на релігію розпочався дещо пізніше.

У травні 1921 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), постанова якого не друкувалася навіть в офіційних збірниках партійних документів того часу. У тексті постанови пленуму зазначалось: «Завдання всієї цієї роботи (антирелігійної. — *Авт.*) загалом повинно полягати в тому, щоб на місце релігійного світорозуміння поставити струнку комуністичну наукову систему... Потрібно систематично підкреслювати, що РКП бореться не з якими-небудь окремими релігійними групами, а з усім релігійним світоглядом взагалі»².

1922 р. з'явився ще один документ ЦК РКП(б) про необхідність і доцільність прямого втручання державних органів у релігійні питання — «Директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам у питанні про ставлення до сект і політики щодо релігійних груп взагалі».

Незабаром при ЦК партії була утворена Антирелігійна Комісія, яка планувала й організовувала боротьбу з релігією та віруючими на всій території країни. Аналогічні комісії утворювалися і на місцях. З цього часу, як слушно зауважують окремі дослідники, духовне життя країни проходило ніби на окупованій території, де окупант — державна ідеологія. До складу комісій, як правило, входили люди, які не розумілися на специфіці релігії. Члени комісії на чолі з Ом. Ярославським (справжнє ім'я: Міней Ізраїльович Губельман. — *Авт.*) паплюжили і громили цілі напрямки релігійної та моральної думки.

Православна церква, втративши статус державної, першою зазнала удару радянської антирелігійної машини. Не без допомоги влади вона була розколота на кілька течій, що, безумовно, негативно вплинуло на її становище. За таких обставин у протестантських течій з'явилася можливість значно розширити свою сферу впливу. Віруючих приваблювали не лише ідеї любові та ненасилля, але і специфічна організація протестантів. Серед загального хаосу їх громади сприймалися як острівки колективізму,

єднання, як сфера виявлення людських відносин і почуттів. До того ж, сектанти (таку назву мали протестантські організації на той час. — *Авт.*) нерідко проводили різноманітні благодійні акції, безкоштовні обіди тощо. Тому темпи зростання кількості прибічників протестантських конфесій на початку 20-х років були значними.

На той час найчисельнішими в Україні і, зокрема на Полтавщині, залишалися церкви баптистів та євангельських християн. Щоправда, громади останніх на початку 20-х років у Полтаві були представлені лише невеликою кількістю віруючих. Міська ж баптистська громада нараховувала в 1920 р. 30 членів³. З 1917 р. її очолював пресвітер Р.Д.Хомяк. На цю посаду його рекомендувала Всеросійська Спілка Баптистів (ВСБ). Відтоді і до останніх днів життя діяльність Романа Дем'яновича була тісно пов'язана з Полтавщиною.

Спочатку очолювана ним громада не мала власного молитовного будинку. Вона орендувала для своїх зібрань приміщення школи, а потім — лютеранської кірхи, що знаходилися на вулиці Троцького (нині — Монастирській). Але завдяки енергійній діяльності молодого пресвітера, баптистський рух у губернії швидко зростає і у 1920 р. до нього приєднувалось 300 віруючих⁴. Згодом зусиллями Р.Д.Хомяка була утворена обласна спілка, яку він і очолює.

Одночасно з цим посилювалися та урізноманітнювалися антирелігійні урядові заходи. Релігійні громади були позбавлені права юридичної особи, уряд увів для них обов'язкову реєстрацію, яка потребувала значних матеріальних витрат. Служителі культів були позбавлені виборчого права, обмежені у виборі роботи, користуванні землею, тощо. До цієї категорії влада віднесла і всіх баптистських та євангельсько-християнських пресвітерів та проповідників, які в переважній своїй більшості не жили за рахунок віруючих.

На початку 20-х років була введена практика щомісячних звітів місцевих відділів культів Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (утворені в 1923 р. замість ліквідкомів при Народному Комісаріаті Юстиції) перед Антирелігійною Комісією про стан релігійного руху на місцях. Так, у доповіді Державного Політичного Управління про діяльність баптистів на Полтавщині в лютому 1922 р. говорилося: «Керівником (обласної спілки. — *Авт.*) є Р.Д.Хомяк. За звітний період проведено чотири зібрання-богослужіння, на яких пройшли бесіди на релігійні теми. Був організований збір хліба для голодуючих баптистів. Пожертвування направляються до Москви у Всеросійську Спілку Баптистів (ВСП). Політичної діяльності не було. У Зінківському повіті у містечку Більське відбувся районний з'їзд баптистів. Зв'язок із центром підтримується через Хомяка. Через нього надходить і література. Власних видань у Полтавській губернії у баптистів немає»⁵.

Такі політзведення, якщо відкинути їх ідеологічну спрямованість, є досить важливим джерелом вивчення життя місцевих баптистських громад, зокрема полтавських. Із аналогічного звіту за грудень 1922 р. дізнаємося про те, що в губернії з'явилися «лжебаптисти» (п'ятидесятники. — *Авт.*). Вони закликали місцевих баптистів вступати до їхніх громад, не жертвувати на справу місії, тощо. Про деякий успіх такої агітації говорив той факт, що певна частина баптистів, яка піддалася впливу п'ятидесятників, була виключена пресвітером Р.Д.Хомяком із громади. Далі повідомлялося, що в губернії була створена кооперація «Братська допомога». Члени громад пообіцяли пожертвувати для її діяльності по 70–100 пудів хліба, але за умови надання Всеросійською Спілкою Баптистів (ВСП) сільсько-господарського реманенту. Загалом збір хліба проходив повільно, оскільки на селян були накладені великі податки⁶.

Матеріали архівів надають можливість про подальше кількісне зростання баптистів на Полтавщині. На початку 1923 р. Полтавська обласна спілка мала 15 проповідників⁷, більше 30 громад із загальною кількістю її прихильників понад 1000⁸. Громада Полтави складалася із 118 осіб⁹.

У 1924 році баптисти разом із євангельськими християнами, які організаційно оформилися на Полтавщині лише в середині 20-х років, нараховували 2716 прихильників. У самій Полтаві було 135 членів баптистської громади¹⁰.

У 1925 р. на Полтавщині було зареєстровано 73 громади баптистів і євангельських християн із загальною кількістю членів 3878¹¹.

Вищенаведені дані взяті із офіційної статистики, яка щороку надходила до Всеукраїнської АК. На наш погляд, вони не можуть претендувати на абсолютну достовірність, оскільки, за визнанням секретаря ВАКу Вікторії Уласевич, їхнім збором і обробкою займалися різні урядові підрозділи, які, здебільшого, не доводили розпочаті справи до кінця.

До того ж, після проведення у 1925 р. адміністративної реформи на теренах колишньої Полтавської губернії було утворено Лубенську, Кременчуцьку, Полтавську округи з перерозподілом територій, що ще більше ускладнювало облік релігійного руху. Крім того, із середини 20-х років релігійні громади при поданні відомостей у відділення культів, свідомо зменшували кількість своїх членів, оскільки боялися говорити про своє чисельне зростання громад в той час, коли антирелігійний наступ набрав обертів і уряд оголосив про «досягнення значних успіхів» у боротьбі з релігією.

Навіть за таких умов статистика свідчила про зростання чисельності протестантів наприкінці 20-х років. Наприклад, лише у Полтавській окрузі у 1927 р. було 20 громад баптистів і євангельських християн із загальною кількістю 2315 членів¹². Щоправда, темпи їх зростання значно уповільнилися порівняно із серединою 20-х років. Причинами такого ста-

новища, на наш погляд, були: частковий відхід членів громад баптистів до п'ятидесятників, позбавлення пільг щодо військової служби, а також усілякі переслідування з боку влади.

Одним з аспектів діяльності релігійних громад був господарський. Про господарські об'єднання євангельських християн і баптистів на Полтавщині залишилося досить мало свідчень. Нам відомо, що в середині 20-х років у Лубенській окрузі діяла кооперативна лавка громад євангельських християн с. Бригадирівки, яка надавала для користування у кредит трактор для обробки землі як членам громад, так й іншим односельцям¹³. У с. Левенці Карлівського району в 1928 р. діяв колектив євангельських християн господарчого характеру «Братський труд». Він складався із 81 члена, мав у розпорядженні 288 десятин землі (в середньому по 3,5 десятини на кожного, тоді як норма по району — 1,2 десятини) і певну кількість худоби на загальну суму близько 3700 крб. Із часом цей колектив втратив кузню, столярню і швейну майстерні¹⁴. З початком колективізації господарство занепало. Загалом можна впевнено стверджувати, що господарські організації серед євангельських християн і баптистів Полтавщини не були поширеними, а тому громади не мали вагомої матеріальної бази.

Важливою віхою у житті протестантських церков було вирішення питання військової повинності. Відповідно до декрету «Про звільнення від військової повинності за релігійними переконаннями», прийнятого 4 січня 1919 р. Радою Народних Комісарів РСФРР, а 25 січня 1921 р. — РНК УСРР, віруючі-протестанти за рішенням суду могли бути звільнені повністю або частково від військової служби. Але відразу після проголошення законів, влада розпочала боротьбу за обмеження можливостей сектантів скористатися наданими пільгами. Більшовицькі керівники добре розуміли, що визнання протестантами строювої служби істотно зменшить приплив до їх організацій молоді. А це, в свою чергу, негативно вплинуло б на зростанні чисельності конфесій. Тому, керуючись партійними інструкціями, органи ДПУ провели відповідну роботу серед протестантів, особливо серед їх керівників.

У зв'язку з цим у 1923 р. Всеросійський з'їзд євангельських християн, а в 1926 р. Всесоюзний з'їзд баптистів, прийняли резолюції про обов'язковість несення їх віруючими військової служби у всіх її формах. Ці рішення на місцях були сприйняті по-різному: від повного схвалення до цілковитого заперечення. Деяка частина віруючих навіть вийшла із зареєстрованих організацій, таким чином започаткувавши розкол у церквах баптистів та євангельських християн.

На Полтавщині, як і в більшості регіонів України, процес визнання та виконання резолюцій центральних з'їздів проходив не зовсім легко і тривав до кінця 20-х років. Останній раз на окружному рівні питання про виконання військової повинності ставилося баптистами Полтави на 3-му з'їзді

в жовтні 1927 р. За позитивне його вирішення виступило все правління обласного об'єднання, а саме: Р.Д.Хомяк, О.І.Сало, Н.С.Лемешко, П.І.Павелко та інші. Загалом, із 56 делегатів лише 4 утрималося, всі інші проголосували — за¹⁵. У листопаді 1927 р. баптисти Кременчуцького обласного об'єднання на чолі з пресвітером Г.С.Остапцем також прийняли резолюцію всесоюзного з'їзду¹⁶. А в березні того ж року євангельські християни Полтавської округи на своєму I з'їзді підтвердили рішення Ради Всеросійської Спільки Євангельських християн щодо обов'язковості відбування військової служби¹⁷. Відомо, що в наступні роки на рівні регіональних об'єднань рішення про виконання баптистами та євангельськими християнами військової повинності не розглядалися, оскільки переважна більшість місцевих організацій їх дотримувалася.

Вже на початку 20-х років поряд з антирелігійною пропагандою влада, особливо місцева, щодо протестантів почала застосовувати й інші засоби примусу. Наприклад, у Полтаві в червні 1923 р. під час здійснення баптистами обряду поховання члена своєї громади Є.Хамінської начальником міліції було заарештовано 4-х баптистів за звинуваченням в антирадянській пропаганді. Лише після втручання представників ДПУ конфлікт вдалося врегулювати¹⁸.

Про порушення прав людини свідчив і той факт, що в Полтаві органами ДПУ систематично контролювалися, а іноді і вилучалися листи, адресовані пресвітеру громади баптистів Р.Д.Хомяку¹⁹.

У 1923 р., після неприйняття Радою ВСБ резолюції з військового питання у бажаній для уряду редакції, було заарештовано майже все керівництво баптистської спілки. Частина з них було засуджено за начебто антирадянську пропаганду на заслання до Наримського краю. Серед ув'язнених був і Р.Д.Хомяк, у якого вдома залишилося п'ятеро дітей і вагітна дружина²⁰. Обов'язки пресвітера Полтавської громади було покладено на Д.В.Шорнікова.

Незаконні, а часто і злочинні дії місцевих органів радянської влади щодо членів протестантських конфесій набули настільки значних масштабів, що Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет змушений був видати в 1923 р. спеціальний циркуляр з метою припинення свавілля²¹. Щоправда, він носив лише декларативний характер, оскільки курс на застосування силових засобів боротьби проти віруючих уже був взятий більшовицькою партією.

Друга половина 20-х років характеризувалася подальшим зміцненням позицій тоталітаризму в СРСР. Починаючи з 1929 р. різними владними структурами було прийнято цілу низку законодавчих актів, які ще більше обмежували і без того незначні права релігійних організацій. Особливо відчутного удару протестантському рухові завдала постанова ВЦВК СРСР від 29 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання». Вона забороняла ство-

рювати каси взаємодопомоги, організовувати богослужіння чи інші заходи для власних дітей, молоді, жінок, зібрання для вивчення Біблії, навчання ремеслу тощо. А після внесення поправки до ст. 4 Конституції РСФРР, релігійні громади втратили право пропагувати Євангеліє, що фактично зробило марним їх подальше існування.

У цілому по Україні баптистська спілка розпалася у середині 30-х років. На Полтавщині остання, відома нам згадка про легальні дії баптистів, зокрема про спробу охрещення нових членів Кременчуцької громади, датована 1930 р. Проте Церкві євангельських християн вдалося якимось чином, хоч і у примітивному стані, зберегти свою організаційну структуру в 30-х роках.

Не задовольнившись тільки законодавчою сферою боротьби з релігією, держава розпочала формувати розгалужений репресивний апарат. Йому ж потрібно було виправдовувати своє існування. Суспільство вразило «ярликова хвороба». Під посиленням виховної роботи, про що тоді всюди говорилися, мали на увазі боротьбу проти так званих «ворогів народу». До цієї категорії ЦК партії зарахував і духовенство, активних віруючих, органи церковного управління. Так, у 1929 р. органами ДПУ було «знешкоджено» начебто шпигунську групу, очолювану баптистом Шевчуком, який «знаходився на службі» в польській розвідці²². У цей же час був знову заарештований Р.Д.Хомяк, а також З.Я.Павленко — пресвітер Миколаївської громади, Ф.А.Жадкевич — пресвітер Вінницької громади та інші. За «проведення роботи по завданню антирадянської закордонної організації, за пересилку провокаційних шпигунського характеру повідомлень про життя в УСРР» їх було засуджено в листопаді 1929 р. до 3-х років ув'язнення у концтаборі і направлено на Соловки²³. Насправді ж, лідерів релігійних об'єднань засуджували лише за належність до цих громад і за активну діяльність у них. Оскільки влада добре розуміла, що позбавлена лідера організація існувати не може.

Перебуваючи у Харківській в'язниці, Р.Д.Хомяк тяжко захворів, оскільки, за свідченнями його доньки Л.Р.Довбні, батькові в їжу клали отруту. Зваживши на прохання рідних, органи харківського ДПУ дозволили забрати Романа Дем'яновича додому, де він і помер 13 травня 1930 р. У 30-х роках репресії щодо полтавських баптистів продовжувалися. Із загального складу міської громади (190 членів) їх зазнали більше 10-ти, серед яких була і Н.М.Хомяк, яка померла у 1943 р. в Саратові²⁴.

Про кількість вироків, які були винесені служителям культу на Полтавщині протягом 30-х років, поки що невідомо. Деяке уявлення про розмах репресій проти віруючих дають окремі документи архівів. Лише за жовтень-грудень 1937 р. УНКВС по Полтавській області заарештував 285 «церковників і сектантів». Саме так називались вони у звітах обласного управління. Не менш вражаючими були наслідки боротьби з «контррево-

люцією» духовенства області й у січні-червні 1938 р. Тоді арешту піддали 142 служителя культу²⁵.

Загалом по колишньому СРСР до 40-х років влада репресувала майже 25 тисяч баптистів. Переважна більшість із них була реабілітована по смертно.

Отже, на кінець 30-х років більшість протестантського духовенства, церковних активістів були виявлені і розстріляні чи вислані у віддалені райони СРСР на тривалі терміни. Проте, репресивні заходи не принесли більшовицькій владі бажаних результатів. Із знищенням духовного керівництва та руйнуванням організацій протестантів не зникла потреба певної частини населення у їх вірі.

Примітки

- ¹ Критика религиозного сектанства (опыт изучения религиозного сектанства в 20-х — начале 30-х годов). Общ. ред. А.И.Клибанова. Сост. и авт. примечаний Г.С.Лялина. — М., 1974. — С. 12.
- ² До питання про порушення п. 13 Програми і про постановку антирелігійної пропаганди // Про релігію і атеїстичне виховання. — К., 1979. — С. 101.
- ³ Коваленко Л.. Облако свидетелей Христовых (для народов России в XIX—XX вв.). — К., 1997. — С. 122. Див. також: История евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — С. 184.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф.П.-9032. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 6.
- ⁶ Там само. — Спр. 49. — Арк. 125.
- ⁷ Там само. — Спр. 80. — Арк. 8.
- ⁸ Там само. — Арк. 149.
- ⁹ Там само. — Арк. 90.
- ¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.5. — Оп. 2. — Спр. 213. — Арк. 143.
- ¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2006. — Арк. 95.
- ¹² ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1056. — Арк. 54.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2007. — Арк. 18 зв.
- ¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1056. — Арк. 57.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 264. — Арк. 61.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 263. — Арк. 133.
- ¹⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 2180. — Арк. 121.
- ¹⁸ ДАПО. — Ф. 9032. — Оп. 1. — Спр. 80. — Арк. 90.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 53.
- ²⁰ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Спр. 74156. — Арк. 2 зв.

- ²¹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2185. — Арк. 19.
- ²² Майский Ю. О сектантах. — М.: Государственное военное издательство наркомобороны Союза ССР, 1940. — С. 25.
- ²³ ДА СБ України. — Спр. 74156. — Арк. 104.
- ²⁴ Коваленко Л. Облако свидетелей... — С. 11.
- ²⁵ Пащенко В.О. Православ'я в Україні (державно-церковні стосунки. 20–30-ті рр. XX ст.). — Полтава, 1995. — С. 209.

Наталія Сердюк
(Київ)

СПРАВА ІЄРАРХІВ УГКЦ (1945 р.): ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Після приєднання у вересні 1939 р. західноукраїнських земель до СРСР Українська греко-католицька Церква відразу відчула особливе ставлення нової влади до релігії та церковних інституцій. Духовенство було обкладене надмірними податками, церковні землі конфісковані, зв'язок з Ватиканом через «залізну завісу» втратився. Будь-які відомості доходили до Апостольської Столиці лише за допомогою таємних кур'єрів.

У листопаді 1939 р. митрополит Андрей Шептицький у листі звернувся до папи Римського Пія XII, зокрема, з проханням надати йому дозвіл на призначення свого наступника. Приблизно тоді ж глава Вселенської Церкви надав спеціальні канонічні повноваження усім католицьким ієрархам, що опинилися на теренах, опанованих комуністичною владою. Кожен єпископ дістав право на таємне призначення своїх наступників. Отже, Львівський митрополит 22 грудня 1939 р. у каплиці при своїй резиденції, не розголошуючи цієї події, за присутності дуже вузького кола довірених осіб, висвятив на єпископа ректора Львівської духовної академії Йосифа Сліпого, водночас призначивши його своїм помічником із правом наступництва.

Ця кандидатура була обрана не випадково. Йосиф Іванович Сліпий (справжнє прізвище — Коберницький-Дичковський; 1892–1984 рр.) належав до улюблених учнів митрополита Шептицького. Виходець із української хліборобської родини, що мешкала у с. Заздрість Тербовлянського повіту на Тернопільщині, він був вихований у глибокій християнській вірі, котра спрямувала його шляхом здобування знань і наукової праці¹. Завдяки неабияким здібностям і наполегливості майбутній митрополит зумів здобути блискучу європейську освіту. Після закінчення Тернопільської гімназії він настільки успішно навчався у Львівській духовній семінарії, що був помічений владикою і направлений для продовження освіти до Католицького університету в м. Інсбрук (Австрія). Богословські студії